



ՕՐՄԱՆՅԱՆ ԵՎ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ*

Ե. ՕՐՄԱՆՅԱՆ ԻՐ ԵՐԿԵՐՈՒՄ ՄԵՋ

1. ՄՏՔԻ ԵՎ ԳՐՁԻ ՄԱՐԿԸ

Հայ հոգևորականության մեջ ոչ ոք ունեցած է այն պատրաստությունը, զոր ունեցավ Օրմանյան: Մագիստրոսության երեք տիտղոսները, զորս խլած կուզար Հոռմեն, փաստն են տքնության այն տարիներուն, որոնք անհրաժեշտ եղան պատրաստվելու համար մտավոր ասպարեզներու:

Տիտղոսները սակայն ամեն բան չեն: Անոնք կվկայեն պարզապես, թե լուրջ պատրաստութենն անցած է զանոնք կրողը: Ի՞նչ կընեն դուն ինքզ այդ տիտղոսներուն արժանի մնալու համար:

Որքա՞ն տիտղոս կրողներ կան, որոնց հակտեն շիթ մը քրտինք կաթած լէ, և որոնց միտքն ու հոգին ամուլ մնացած են միշտ:

Ու փոխարեն՝ առանց ցենդի ի՞նչ գիտնականներ կան, որոնց մտավոր վաստակին ծանրության տակ կկքին դարակները:

Օրմանյան իր հետադա տքնությամբ արժանի եղավ իր շահած վկայականներուն:

Արդարև, մագիստրոսության իր երեք տիտղոսները բան մը պիտի չարժենին, եթե Օրմանյան ինքն իսկ շահեր լորրորդ տիտղոս մը ևս, ան, որ քրտինքն ու հարատն տըքնությունը կուտան մարդուս՝ բեղմնավորությունը:

Մտքի մարդը, Օրմանյանի մեջ, ի հայտ եկավ զույգ ասպարեզներու վրա, ամբիոնի և գրչի մարդ եղավ ան հավասարապես:

Ուսուցիչ էր ան առաջին հերթին, ուսուցիչ, երբ կխոսեր իր աշակերտներուն կամ երբ կքարոզեր եկեղեցվո ընմեն: Օրմանյան ուսուցչին վրա խոսած ենք այլուր: Այս դուխին տակ մենք առավելապես պիտի ծանրանանք գրչի վաստակին վրա, որովհետև ան է, որ շոշափելի կմնա ու ան է, որ կերկարաձգե Օրմանյանի կյանքը գերեզմանէն ալ անդին:

Ու պետք է ըսել, որ գրչի վաստակը, որ Օրմանյանն կմնա, բավական է որ երկար դիմացնե զայն: Ըլլա իր մտքի արտահայտությանց ծավալը, ըլլա անոնց պիտական արժեքը զայն կմտցնեն մտքի վաստակավորներուն շարքը:

Բայց բսնք անմիջապես, որ Օրմանյան անշուշտ գիտնական մը չէր նոր օրերու իմաստով:

Սակայն եթե գիտնականի մը ստորոգելիներուն մաս պետք է կազմեն հմտությունը, պրպտելու մեթոդը ե շարադրելու ձիրքը, Օրմանյան այդ բոլորն ունեւր լիառատ:

Եվ արդեն ինքն իսկ համեստ է իր հավակնությանց մեջ:

«Ազգապատում»-ի հառաջարանին մեջ կըսե օրինակ. «Մեր աշխատության մեջ պետք չէ փնտռել ոչ քննադատական հետա-

* Ետրունակված օչլմիածինս ամսագրի 1961 թվականի Պ Պ Ծ-ից, Ա-ից, Է-ից, Ը-ից, Թ-ից, ԺԱ-ից, ԺԲ-ից և 1962 թվականի Պ Ա-ից:

գոտութիւններ, ոչ դիտական ուսումնասիրութիւններ, և ոչ ալ կազմավորչալ բանավեճեր, այլ կուղենք ևզելութիւնները պատմել իրենց պարզութեան մեջ զաստիճակով, ևրկրայականներն ու ավանդականներն ալ իրենց կարգին հառաջ բերել, հավանութեան աստիճանն ալ ցուց տալով:

Գիտական մարդու խղճմտութեան արդուքն է այնուամենայնիվ իր հարատեւ ճիգը առասպելներու դո՛հ շերթալու, մանավանդ իր պատմական բնույթով ևրկասիրութեանց մեջ: Այդ ճիգն էր, որ փրկեց զինքը:

Որքան սքեմք թույլ կուտար իրեն, — ու ևրբեմն նույնիսկ թույլ տվածնն ավելի, — անվերապահ ևզով Օրմանյան իր տեսութեանց մեջ:

Առասպելներու դո՛հ շերթալու այդ մտահոգութիւնը հինն կուգա, ևրբ զեռ պատմական ևրկեր շարագրելու մտածումնն իսկ հետու էր ինքը:

Օրմանյանի կվիճակեր քննել, 1889-ին, Իզմիրյանց գրական մրցանակի ներկայացված դործերից մեկը՝ նզիազար Մուրատյանի «Քննական պատմութիւն Արշակ Բ-ի և Պապա», որ առաջին հանդուզն փորձերնն մեկն էր հայ ժողովուրդի պատմութեան այդ ևրկու մեծ զեմքերը զննելու նոր արերու ողվով: Օրմանյանի տեղեկագիրը¹⁰⁷, որ Մուրատյանի գործին մեջ կմատնանշեր մեթոդի, շարագրութեան և փաստարկութեան շատ մը թերիներ, սպայես կխտացներ հեղինակին հիմնականն նպատակը: Երբ դիտումն էլ ցուցնել Արշակ Երկրորդի համար 1. թև վարքը զատապարտելի չէ: 2. Արշակվանի շինարարութիւնը զովելի գործ է: 3. թև Գնելի սպանութիւնը հանցանք չէ: 4. թև նախարարաց կուտորածն արգար է: և 5. թև յոր հայրն Տիրանը սպաննած չէ: Իսկ Պապա համար կուզ հաստատել 1. թև վարքը զատապարտելի չէ: և 2. թև ներսես Մեծ կաթողիկոսը թունավորված չէ: Այս ամբաստանութիւնները ցրվելու համար հեղինակն իր զեմ ունի ևրկու պատմիչներն ալ, նորենացին ու թլուզանզի հավասարապեսուստի տրամարանական և հոգերանական խորհրդակցութիւններու կզիմն, որպեսզի ևզրակացնն պատմվածներու անհավատարիութիւնն, և թեպետ ևրբեմն կարի կուտուանա ենթադրութեանց մեջ, Արշակն ու Պապն հանճարեղ ու քաջ ենթազրելով, և հանճարեղութեան և քաջութեան անհամար պարագաները մերժելով, սակայն րնզհանուր ատմամբ անընդունելի չեն հեղինակին նկատողութիւններն և ևզրակացութիւն-

ներն, որք բոլորովին նոր ալ չեն սպայային պատմութիւնը մշակողներուն համար»¹⁰⁸:

Ակներն է Օրմանյանի ձգտումը նախապաշարումներն վեր մնալու պատմական ևրկ մը շարագրած ատեն: Նվ այդ արզեն արժանիք մըն է հոգեորականի մը համար, որ կհորինն Հայ Եկեղեցվո պատմութիւնը, անոր ճշգրիտ զիմագիծը խլելու համար մշուշին մեջնն:

Ավանդութեանց ոչ միայն զերի չէ Օրմանյան, այլ անոնց կզգուշտես նույնիսկ զիմել: Անոնք այն շտիով միայն զայն կհետաքրքրեն, որքան անհրաժեշտ են ավանդական պատմութեան տվյալները ևս արձանագրելու փաստական հիշատակութեանց կողքին:

Իլուրին չէ անշուշտ իր զիրը: Ան ավանդութեանց կրախի առաջին իսկ պահնն:

«Արգարու գրույց»-ով կսկսի, օրինակ, Հայ Եկեղեցվո ավանդական պատմութիւնը, գրույց, որուն հնցած, պարծենցեր են մեր միամտութեան զարերը: Անոր կպպանքեն ինքզինք կպատե սակայն Օրմանյան րսելով, որ այդ գրույցը սլուր րնագիրին մեջ պարպպես ասորական է, նույն զուլնով ալ փոխանցված է նվսերիտսի պատմութեան մեջ, և միայն նորենացիի մոտ Արգար իրը հայոց թայավոր ցուցված և պատգամավորներն ալ հայ նախարարներ ևզած, և ևրուսազեմի մուտրին տոթիվ Հիսուսի ներկայացող հեթոնոսներուն հետ նույնպած են: ... Սակայն ավանդութիւնը կրկնակի զժվարութեանց կրախի, և ոչ միայն... պատմութիւնը յոր մեջ ստուգութեան նշաններն կուրկ կզտնվի, այլև Արգարին հայոց թայավոր լինելը արտաքին և ժամանակակից պատմութեան լի համապատասխաներ»¹⁰⁹:

Բոլոր անոնց, որոնք կմերժեն Հայ Եկեղեցվո առաքելականութիւնը, առասպել սեպելով Քաղեոսի և Բարթողիմեոսի քարոզութիւնը Հայաստանի մեջ, սա պատասխանն ունի Օրմանյան. «Եթե ոմանց համար շատ զորավոր շերեիր Հայոց Եկեղեցվույն առաքելական հանգամանքը, հարկ կսեպենք զիտել տալ, թե ավելի զորավոր չեն ուրիշ ևկեղեցիներուն առաքելականութեան ավանդութիւններն ալ, և նույնիսկ Պետրոսի: Հոտ ևրթալու պատմութիւնը և Հովհաննեսի նփեսոս զտնված լինելը, րնազատներն

¹⁰⁸ նզիազար Մուրատյանի ևրկը, թևն արժանի չէ պատմած մրցանակի, րայց հետագային յույս է տեսած ուրույն գրքով՝ «Քննական պատմութիւն Արշակ Երկրորդի և անոր Պապ արզվույն», Արևասերգրա, 1900, 199 էջ:

¹⁰⁹ «Արգարպատմ», Ա, էջ 21:

¹⁰⁷ «Արարատ», 1889, էջ 410—413:

անլիճելի ստուգութիւններ չեն նկատվիր, թեպետեմ լատինական և շուրջական Եկեղեցիներ այդ ավանդութիւնաց վրա կհիմնեն իրենց առաքելականութիւնը»¹⁷⁰

Այդ մասին կանգնողառնա նաև այլուր. «Ամեն Եկեղեցիներու ծագումին վերաբերող եղելութիւններ անթափանցելի վարագոյրի մը ներքե ծածկված են, և մեր հետադոտութիւններին կխուսափին, որովհետև կպակսին այն վավերագիրերը, որոնք պիտի շուսարաննին առաջին առաքյալներուն դրժներ, և բնգհանրապես ավանդական առաքելական գործունեութիւնը; Շոտմեական Եկեղեցին ալ, որ այդ տեսակետին ամենին նպատաւոր դիրքն ունեցած է, քանի որ նույնիսկ կայսերութիւն մայրաքաղաքին մեջ յուր ծագումն ստացած է, նա ալ ծանր զժվարութիւնաց դիմաց կզտնվի, երբոր հարկ կըլլա Ս. Պետրոս առաքյալին Շոտմի մեջ անցուցած ժամանակը ճշտել, մինչդեռ այդ խնդիրը իրեն համար էական կետ մըն է, քանի որ անոր վրա կհիմնեն բոլոր յուր վարդապետական կազմածը: Այս պատճառով եկեղեցական պատմութիւնը, երբ ավելի հաստատուն փաստեր չի գտնէր, կդոհուա առաքելագույն հավանականութիւն փաստերով, ավանդութիւնաց վրա հիմնված պատճառաբանութիւններով, և շարունակութեամբ հաստատված եղելութիւններով: Իսկական է, որ հավանականութեամբ ցուցված կետերը, զրականապես հաստատված և պատմութիւն ստուգված եղելութիւններու հետ հակասութիւն մեջ չգտնվին: Ասկե ավելի բան մըն ալ պետք չէ պահանջել շատց Եկեղեցիին, իրեն ծագումը հաստատելու համար»¹⁷¹:

Ավելի հետո, անդրադառնալով ավանդական պատմութիւն մեջ բերած նկարագրութիւնաց Լուսավորչի շարժարաններուն մասին, Օրմանյան կըսէ պարզապես. «Աղաթանգեղոս երկար և զարդարուն ոճով պատմած է Տրդատի պնդումները և Գրիգորի անկրկյուղ պատասխանները, տանջանքներու նկարագրութիւնները և Գրիգորի եռանդուն աղոթքները: Մենք կրավականաց շարժարանները հիշատակել համառոտակիչ»¹⁷²:

Տրդատի խոզի կերպարանք ստանալու գրույցը հիշած ատեն Օրմանյան կըսէ. «Պատմութիւն այս մասը ոմանց կողմն նարողողոսնոսորի արկածին նմանողութիւնը հերյուրված գրույց մը կկարծվի, սակայն եղելութիւնը, եթէ յուր քերթողա-

կան դարդերին մերկացնենք. դայախտութիւն (lycantropie) կոչված ծանոթ ախտին կվերածվի, և շատ հարմար կուզա Տրդատի հոժկու կազմին և բուն կիրքերուն և տարօրինակ քնաւորութիւն»¹⁷³:

Տառերու գլուտի հրաշքի մասը սապես կմեկնէ Օրմանյան. «Աստվածային տեսիլներն պատմութիւնը բնաւ զժվարութիւն տեղի չի կրնար տալ. քանի որ գիտենք, թէ մեր Երանաշնորհ հայրերը առանց Աստուծո և առանց ազոթքի զործի մը ձեռնամուխ չլին ըլլար, և ամեն հաջողութիւն և անակնկալ բարեղիպութիւն ուղղակի աստվածային Աջույն ամսիչական ազդեցութիւն կվերագրելին»¹⁷⁴:

Այս քանի մը մեջբերումը բրինք ցույց տալու համար, որ Օրմանյան կրցած է տուկալ ավանդութիւնաց լուծին:

Օրմանյան ավանդութիւնաց գերին չէ նաև Փառանձեմի մասին, ու կծառանա նույնիսկ հորննացքի և Փալստոսի զեմ՝ այնքան քստմնելի գույններու տակ զայն մեկ բերած ըլլալուն համար:

«Չենք գիտեր, թէ ինչու մեր պատմիչներ անողոք են տարարախտ թագուհույն հիշատակին, որ բնական և բարոյական ձիրքերով օժտված և բոլոր հայ կիներուն վրա գերազանց նկատվելովն հանդերձ, ոչ Գնելի հետ ամուսնութիւն մեջ իրրև իշխանուհի, և ոչ Արշակի հետ ամուսնութիւն ատեն իրրև թագուհի, երջանիկ օր մը շկրցալ վայելել, թեպետ երբեք ալ ստորին և ցած հոգիս նշաններ չցուցուցալ:

Օրմանյան չի կրնար իր սրտմտութիւնը թաքցնել երկու մեծ պատմիչներու հասցեին, որոնք այնքան տխրութիւն կպղծեն մեծ ու դժբախտ թագուհիի մը հիշատակը, զայն պոռնիկ անվանելով և աստակեացք բառով հիշելով անոր նահատակութիւնը: Շապուհի հրամանով, զիր գեղեցկութեամբը և վայելչութեամբը ամենուն գերազանցող թագուհի մը, որուն զժվարին պիտի սեպվեր կամակատար լինել մեծագոր և հաղթական թագավորի մը հաճոյից, ու այս կերպով իրեն փառավոր դիրք մը կազմել, եթէ այն վատշվեր ու դիվանվեր, փառամու և սպանիլ, պոռնիկ ու բողակյաց կինն էր, ինչպես կուզեն ենթադրելու ... Մեր կարծոք Փառանձեմն ալ պետք է շարագասել այն նախարարազուն կիներուն հետ, որոնց վրա արդ ևս խոսեցանք, և հատկապես՝ Եանատակեցիք բան շատց Տիկին հայազգի Փառանձեմը և ոչ թէ ստուակեցիք»¹⁷⁵:

170 «Ազգապատմ», Ա, էջ 33:

171 «Շատց Եկեղեցիին», էջ 22—23:

172 «Ազգապատմ», Ա, էջ 77:

173 Անդ, էջ 33:

174 Անդ, էջ 375:

175 Անդ, էջ 208:

Իր պատմության ընթացքին չի քաշվիր հաճախ անցյալ դեպքերու ոչ մխիթարական կողմերն ալ արձանագրելու և պատմելու անփառունակ վայրկյանները ես, զորս ապրած է Հայ Եկեղեցին:

Այս համարձակության ակնարկելով է, որ ան կգրե. «Ժշմարտությունը խոսելու խրդճահարությունն իս մինչև անխորհրդապահության ծայրահեղությունը մղելի շրջվեցանք, և համարձակ հայտնեցինք այն աղետալի կացությունը, որուն հասած էին Հայ Եկեղեցին և Աղզությունը միջին դարուն ատենները: Բայց արդարությունն շեղելու համար պետք է նաև հայտարարել, թե հնար չէ ընալ Հայ Եկեղեցին մեղադրել իր քաղաքական և կենցաղական անկումին պատճառ, և իր պատասխանատու Աղզին գրոխը եկած աղետներուն, ինչպես որ հռոմեականության շատադուրեւն ոմանք հանդիման են բռնի: Միջնադարյան Արևմուտքին անկալ և ողբալի վիճակը, և Հռոմեական Եկեղեցւո կողմին հանուն կրոնի գործված միծնդեռն զեղծումները, բավական են Հայոց Եկեղեցին մեղադրանքի դերձ պահելու և իրեն դեմ խոսող անդուռն ընթանները կարկելու»¹⁷⁰:

Հակաճառելու ձիրքը ամենևն շեղված հատկություններին մեկն էր Օրմանյանի: Այդ ձիրքը ան կզպացներ առհասարակ իր բոլոր վիճարանությանց մեջ, ու դայն զգացուցած է իր երկասիրությանց մեջ ալ: Զի սիրեր անպատասխան թողուլ որեւէ առարկություն, որ կրնար կասկածելի ընել իր տեսությունները, ոչ ալ որեւէ խժժանք կամ քրթմնշչուն, սր կրնար ստվեր մը թողուլ Հայ Եկեղեցւո զավանանքին ու վարդապետությանց վրա: Ան չի զեղեիր պաշտպանել, կարելի բոլոր փաստերով, բոլոր այն անչքերն ու անձերը, որոնց արդարությանը անդամ մը հավատացած է, կամ սեցնել իսպառ իր քացասական կարծած զեմքերը:

Եվ ինքնին կհետեի, որ տրամարանությունը ես ուժեղ էր Օրմանյանի մեջ, Եթև կրքեմն բունագրոսիկ են իր փաստարկությունները վիճելի հարցերու մեջ իր որդեգրած դիրքը պաշտպանելու համար, որովհետև կրքեր տեղի տալ չի սիրեր ան, ընդհանուր առմամբ իր տեսակետները ան հարողած է ընդունելի ընել ընթերցողին: Եթև հակառակին տրամադրված չես, կամ եթև շունխս բու սեփական փաստերդ, զժվար թև Օրմանյանի ձեռքին շհամողված ազատիս: Եվ ինքնին հասկնալի է, թև ինչո՞ւ իր փաստերուն փաստով պատասխանելու տեղ, նյովքով ուղած են հաղթել:

Երակացությանց հանդելու դյուրությունը, որ իրենց տրամարանական վախճանին կհասցեն իր պաշտպանած թևերը այնքան հեշտությանը, Օրմանյանի ուրիշ մեկ ձիրքն էր: Առանց երակացության չէր թողուր որեւէ նյութ, որուն մասին կգրեր կամ կխոսեր: Երբ դայն կունկեղբերինք, միշտ կսպասեինք իր «հետեապես»-ին, որով անպայման կըսկրսեին վերջին հատվածները իր ճառերուն կամ քարոզներուն: «Հետեապես»-ին երակացությունն է, որ կհետեւեր: Նույնն է իր գրությանց մեջ ալ: պետք է անպայման իր երակացությունն բան: Նույնիսկ այն նյութերն են, որ, զորս կզգուշանա երակացել, շհամարձակելով մարակաթձիք ըլլալ ավանդություններուն, մեծ ուշիմության պետք շունխս իր տեսակետը կուահելու համար:

Օրմանյան գրական մտահոգություններ շունխ նյութերը շարադրելու ատեն: Անոր լեզուն հետու է իր ժամանակի մաքուր աշխարհարարը բլլալու: Ժողովրդական բարբառին ինքնուրույն մեկ ձեն է համեմված գրարարի տարրերով: Կարելի է անհուն թիվով բառեր գտնել իր մոտ, որոնք արդեն բարբառ կհոտին և որոնք հաճախ շեղած են իրենց սկզբնական իմաստեն: Կան բառեր ալ, որ իր հորինածներն են կամ ալլափոխածները, և որոնք սակայն իր գրքերն ալ պիտի դուրս շելլեն:

Օրմանյան անհրապույր է իր սճին մեջ ալ: Զգճզված նախադասություններ, ուր նույնիմաստ բառերն ու զարժվածքները կթվալին մեկը մյուսին ետեւն, հաճախ որեւէ երանդ մը շրերելով իմաստի, հաճուքով շեն կարդացվիր և ընդհակառակը քեղ կստիպեն, որ դուն ինքզ ճիղ ընես շցատկելու համար նախադասությանց վրային:

Հակառակ նախադասությանց ճապադության, պայծառ են սակայն իր մտածումները: Տրամարանությունը, որ կշարահարի իր վերլուծումները, մութ կես չի թողուր քեղի: Լիովին կըմբռնես զինքը:

Օրմանյան, հարկ շկա բանու, դուրի էր գրական ճաշակ: Ալլապես ան պիտի շհամարձակեր, օրինակ, այգքան թևթև անցնելու, շրսելու համար արհամարհանքով, կրթմանի գրական վաստակին վրային: Արդեն ինքն իսկ կզգուշանա գրական հարցերու մասին կարձիք հայտնել, և կամ անդրադառնուլ գրական վաստակին վրա ես պահողան մարդոց, որոնք հանրային գործունեության արքեր երեսներուն վրա ստիպված է խոսիլ: Իսկ գրչի մարդանքների տարքեր բան մը շեն ոտանավորները, զորս հորինած է իր պատանությանը, այն ալ գրարար, և հետեանքն են մոլորության մը, զոր գրեթև բոլոր պատանիներն ունին՝ բանաստեղծ կարծել:

¹⁷⁰ «Հայոց Եկեղեցին», էջ 101:

իրենք զիրենք: Օրմանյան բանաստեղծի խառնվածք չունի. նա կոչված էր գրական ասպարեզներու, և այդպես ալ մնաց մինչև վերջ, իր գործունեութեան բոլոր շրջաններուն:

Բայց, իբրև նմուշ, իր այդ գրչի մարզանքներին հատված մը կուտանք ուսանավորն մը, զոր «Նորայր Մաղաքիա Օրմանյան» շաբաթրած է 1863-ին Հառնի մեջ, «վանքին մասինն վնասներ հասցունող մուկի մը երկար նետատուփենն ետք, մատակարարին ձեռքով բռնվելուն առթիվ», «մուկն անկեալ ի դարանի» խորագրին ներքև.

...Արոք արեօք տացցեն հաւրուածս
կամ արացցեն զիս քաւկոծ,
Պարան ի յօսս պընդեալ ուզցին
ձրգձրգեցցին անդ և ասս,
Կուցցեն խարոյկ և տանջեսցեն

2. ՕՐՄԱՆՅԱՆ ԵՎ ԻՐ ԳՐՁԻ ՎԱՍՏԱԿ

Օրմանյան բնղմնավոր եղավ իր գրչի վաստակին մէջ ալ:

Գրելու արտասովոր վարժութիւն ունեցած էր ան: Ոչ միայն արտակարգ էր իր աշխատութիւնը աղբյուրները պրպտած ատեն, այլ արագ էր նաև եզրակացութեանց հանդելու և դանոնք թուղթին հանձնելու պահուն: Այնպես որ իր գրչի արտագրութիւնները իրենց ծավալովն իսկ պատկառանք կաղդեն դանոնք թղթատած պահուց:

Իր գրչի աշխատանքներուն սովոր մասը ան շարադրեց կամ լրացուց տարիքի մը, երբ ուրիշներ հանդելու մասին պիտի մտածեին: Եվ սովելցնելով հոգնածութիւնն ու խղճմարտութիւնը, որոնցմով զրի առնված են անոնք նման տարիքի մը, արդեն լրիվ կզտոնս ակնածանքը դանոնք թղթատած ատեն, ինչ վերաբերում ալ ունենաս զեպի անոնց պարունակութիւնը և ինչ ալ ըլլան զգացումները անոնց հեղինակին հանդեպ:

Բայց ինչ որ Օրմանյանի երկերուն բացառիկ արժեք մը կուտա, հոգեկան խաղաղ վիճակն է, որով խմբագրված են անոնք, այնպիսի պահուն մը, իրք անոնց հեղինակը, դեռ նոր նշավակ դարձած ամբողջալին ցուլցերու և հալածանքներու, իր խոյցն էր քաշվեր, սպասելով, որ զինք զատն Լեզգը:

Իր երկերուն մասին ընդհանուր տեղեկութիւն մը տալու առթիվ, Օրմանյան կըսն արգարև. «Գրական աշխատութեանցս մասին տված անդեկութեանցս նպատակը կրկին էր, զի երկասիրութիւններս ծանոթացնելու ատեն կուղիկ ատավելապես դա՛յն շեշտել, թի այնչափ միտքի ու սրտի հանդարտութիւն ունեի, որ երբ մեկ կողմնն անտեղի և անիրավ հալածանքը կըարունակեր, ես կընայի ամփոփ միտքով և անվրդով սիրտով լուրջ

ի կիզանուտ յայն ի բոց.
Սամ քէ ի շուրս տառապեցայց
սուգեալ յանդուռնյս շարաբասս:
Անա բիւրով տըխրաանեսակ
ընկեմն ոգիմս ի ցաւոց.
Սակայն սըրտիս չէ իսկ շքեալ
սասույց աշխոյժն բարեբաստ.
Կոյցէ պրտձայց, քաջ մարտուցեալ
ընդ շար բախտիկ հաւրուածոց.
Այլ արդ Ենաս ժամ հանդիսին,
ահա Ենեզիչն իմ զայլ աստ»¹⁷⁷:

Իրն մտքի և գրչի մարդ, ան ուրիշ մտահոգութիւն չունեցավ, բայց Եթե իր լուման բերել հայ մատենագրութեան՝ Հայ Եկեղեցին լավագույն կերպով ճանչցնելու համար հայուն և օտարին:

Ոչ ոք պիտի կարենար իրմն ավելի հաշուրիլ այդ նախանձախնդրութեան մէջ:

ուսումնասիրողութեանց և օգտակար աշխատութեանց նվիրվիւն¹⁷⁸:

Օրմանյանի երկասիրութեանց մեջ, որոնք կոչված են տեղ մը ապահովելու իրեն եկեղեցական մատենագիրներու կարգին, պետք է առանձնացնել նախ՝

1. Օտար լեզվով իր լույս ընծայած գրքերն ու գրքույկները, որոնց մեջ առավելապես կծանրանա Վատիկանի ձգտումներուն դեմ հայ ավանդութիւնները մեղցնելու Հայ Աթոռիկ Եկեղեցիին ներս:

2. Ավետարանի պարզաբանման մասին իր կատարած փորձերը, ժողովուրդին մատչելի դարձնելու համար քրիստոնեութեան հարազատ ոգին իր ակունքին մէջ իսկ:

3. Հայ Եկեղեցիով զավանանքն ու վարդապետութիւնը, ծեսերն ու ավանդութիւնները ճանչցնելու իր ձեռնարկը, դարբնու ընթացքին կուտակված թուրքմացութիւններն՝ ու ատասպեմները մեկ անգամ ընդմիշտ ցրվելու համար:

4. Հայ Եկեղեցիով դարավոր կյանքը և հայ ժողովուրդի պատմութեան հետ անոր ունեցած առնչութիւնը գրի առնելու իր մեծ փորձը, Հայ Եկեղեցիի երկայացնելու համար իր պատմական գերին մեջ:

5. Հայ Եկեղեցիով ծեսերը պարզաբանելու իր մտահոգութիւնը, որպեսզի ժողովուրդին հասկնալի դարձնեն իր կատարած պաշտամունքը եկեղեցիով մեջ:

6. Իր հետաքրքիր ակնարկը իր իսկ կյանքին վրա ու իր վերջին մտածումները դեպքերու և դեմքերու մասին, որոնց հետ մոտեն շփում ունեցեր էր:

177 Քեզիկ, «Ամենուն տարեցույցը», 1908, էջ 248.
178 «Եսէք և խոք», էջ 299.

Այս հիմնական աշխատանքներն զատ, որոնց մասին պիտի խոսինք հետագա էջերուն մեջ, Օրմանյանի գրչի վաստակին մաս պետք է համարել նաև բոլոր այն էջերը, զորս տպագրութիւն հանձնեց առիթն առիթ կամ ձեռագիր թողուց, և որոնք ևս զանցառելի չեն իրենց ծավալով և ուշագրավ են հաճախ իրենց բովանդակութեամբ ալ։

Արդարև, բացի այն երկերեն, զորս լույս ընծայեց Օրմանյան իր կենդանութեան և տնոնցմե, որոնք լույս տեսան հետմահու, անոր գրչին ելած կարգ մը աշխատանքներ ալ կան, որոնք անտիպ կմնան ցարդ կամ տպված են առանց լույս տեսած ըլլալու։

Ասոնցմե գլխավորն է «Հիշատակագիր Երկոտասանամյա պատերազմութեան», զոր գրի առավ իր տապալումեն և անոր հաջորդող տղեղ դեպքերն հետո, որպէսզի բացատրե, թե ինչ ըրավ և ինչ չըրավ տասներկու տարվան իր պատրիարքութեան ընթացքին։

Առանձին տեղեկագրով մը պատասխանելի հետո դրամական զեղծումներու մասին եղած ամբաստանութեանց, Օրմանյան այս «Հիշատակագիրը»-ը պատրաստեց իր սիր վարչական գործունէութեան ընդհանուր գիծերը և մասնավոր խնդիրներու մեջ հետևած իր ընթացքը բացատրող, պատահ ըլլալով, թե այս կերպով վարչական զեղծումներու դրպարտութիւններն ալ կ'ունենան։

Գրի առնված հուղմամբ լեցուն օրերու, անոր էջերը շէին կրնար թաթափուն ըլլալ հաճախ հոգեկան դառնութեամբ։

«Որչափ ալ «Հիշատակագիրը»-ը հանդարտ հոգով գրված չէ, սակայն հնար չէ վշտացած սիրտի արձագանքներ չ'ենին անոր մեջ, որոնցմե բոլորովին անմասն կմնան մյուս աշխատութիւններս»։

«Հիշատակագիրը»-ը տպել ալ տվավ, բայց հարկ չտեսավ հրատարակ հանել։ Անպարտութեան վճիռն հետո, զոր Ազգային ժողովը տվավ իր մասին, Օրմանյան ալլես կարիք չզգաց անոր։

«Արմաշի պատմութիւնը» մեկն էր իր այն երկերն, զորս թողուց տպագրութեան պատրաստ։ Մեկը, որ կողմած էր Արմաշի դպրեմանքը վարել, չէր կրնար չարպտել անցյալը վանքին ու գյուղին, և չհասնի իր օրերուն նման աշխատանք մը չէր կրնար շահեկան ըլլալ հալ բանասիրութեան համար, որքան ալ հաճախ գրված ըլլար Արմաշի մասին, և Գպրեմանքի 25-ամյակին առթիվ լույս տեսած հատորը 1914-ին քավական նյութ պարունակելու։

Աշխատանքներ ալ կան, զորս Օրմանյան չկրցավ լրման հասցնել իր կենդանութեան, թեև մշակած էր զանոնք մեծ մասամբ։ Անոնցմով պարապած տարիներուն «Ազգա-

պատում»-ը կշանք էր դիւնք, ու դայն ընդհատելի հետո ալ, տարվեցավ «Խուհը և խոսք»-ը գրելու։

Կես մնացած այդ աշխատանքներն մեկն է «Նկարագիր»-ը, որուն ակնարկելով կըսե Օրմանյան. «Երուսաղեմը յուր իսկութեան և կարևորութեան մեջ Ազգին ծանոթացնելու համար ձեռնարկեցի Հայկական Երուսաղեմի «Նկարագիր»-ը պատրաստել, պետք եղած ծանոթութիւններով ճոխացած։ Ավարտած եմ Ս. Հակոբյանց մայրավանքը և Մայր Եկեղեցին, իրեն հարակից եկեղեցիներով և շինութիւններով և տիրող սովորութիւններով։ Մտադիր էի սեպհական և ընկերային սրբավայրերն ալ նկարագրել, կալվածներն ու ստացվածները պատկերացնել, հանդեսներն ու հարաբերութիւնները բացատրել, սակայն ուրիշ զբաղումներ վրա հասան ու խափանվեցաւ»¹⁷⁸։

Անավարտ մնաց նաև «Կենիտ»-ը, որ Երուսաղեմը պիտի պատկերացնէր նոր օրերու իր հուղումներուն մեջ. «Զեռնարկեցի «Կենիտ» մըն ալ գրել Ղևոնդական կնճիոր և Մագսուտյանի դերը լիովին լուսարանելու համար, սակայն երբոր հաշվական քաղաքատիւններու մտա, զգացի, որ առանց վավերական աղբյուրներ ունենալու վճռական բան մը անհնար պիտի ըլլար ըսել, և գրութիւնը կիսկատար թողուցի»¹⁸⁰։

Եթե կիսկատար չմնար ալ, բան մը պիտի լավելցնէր ան Օրմանյանի վաստակին վրա։ Շատ-շատ ան ալ պիտի քրքրի սպիացած վերքերը։

Եվ վերջապէս գործեր ալ կան, զորս Օրմանյան թերևս կրնար զուրի հանել իր կենդանութեան, և զորս սակայն զովամեցավ շարագրել։ Ասոնցմե մեկն է «Աստվածաբանութիւն»-ը, որուն շատերը կսպասեն և զոր մամուլին հանձնելու քաջութիւնը շուննցավ, թեև զայն զասպախուսած էր երկար տարիներ։

Հիմա դիւնքը լսենք, թե ինչու ըշարագրեց զայն. «Ձանագան կողմերի խնդրանքներ և առաջարկներ եղած են, որ կատարուալ Աստվածաբանութիւն մը պատրաստեմ, սակայն մինչև հիմա խույս տված եմ այս միտքն, Համոզումս այն է, թե մեր այժմյան դավանական և կանոնական և ծիսական դիրքը շատ եկամուտ պատվաստներ ունի գլխավորապէս լատինական, որ քավական ազդեցութիւն գործած է մեր Եկեղեցվոյն վրա Հայաստանի ունիտոներու և Կիլիկիո աղթարմաներուն և Մխիթարյան դիրքերուն ձեռքով։ Եթե այժմյանը ավանդմ, եկա-

178 «Խուհը և խոսք», էջ 327։

180 Անդ. էջ 328։

մուտները հաստատած ըլլալի կվախենամ, իսկ եթէ գրելու ձեռնարկեմ, տակաւին ժամանակը հասած չեմ կարծեր, և այս երկու ծայրերուն մեջ այդ նյութով չզբաղելը ավելի ապահով սեպած եմ»¹⁰¹։

Օրմանյան դժբախտաբար գրքի ձեռք ալ հանրութեան սեփականութիւնը շարժուց իր դասախոսութիւնները, զորս կատարեց էջմիածնի և Արմաշի մեջ, ինչպես հետագային նաև Երուսաղեմը։

Ճիշտ է, որ անոնց մեկ մասը լույս ընծայեց, ավելի ընդլայնված և ավելի մշակված, իր զանազան երկերում մեջ, Քայց զեռ շատ նյութ կա անհայտ մնացած։ Արդեաց ակնարկելով է, որ Օրմանյան կրտս. Վէյմիածնի ձեռնարանին ուսուցչութեանս ատեն սկսա դասախոսական ձեռնարկներ կամ դասադիրքեր պատրաստել բնական և տեսական աստվածաբանութեան համար կանոնավորապես և ուրիշ նյութերու համար մասնավորապես։ Այս ձեռնարկները զեռ ձեռագիր կմնան, և գործածված են Արմաշի Գպրեվանցին և Երուսաղեմի Գպրանոցին համար ալ, ... Դասախոսական ձեռնարկները կամ առձեռն դասագրքերը Արմաշի մեջ ալ պատրաստած եմ գլխավորաբար նոր կտակարանի ներածութեան և մասնավորապես տոնից ու ծիսից, տոմարագիտութեան և աշխարհագրութեան դասերու համար, որոնք նույնպես ձեռագիր կմնան, զի արհաւիր պատրաստված գործեր են»¹⁰²։

Գուրյանն է մնացին և հետմահու լույս տեսան Արմաշի և Երուսաղեմի մեջ իր դասախոսած նյութերը, որոնք վերջնական մշակումն մը իսկ անցած չէին։ Անոնք քավական չէին անշուշտ մեզ պատկերացնելու համարված գիտնականը, որ Գուրյանն էր եղբր զոնն ուսուցչական ամբիոնին վրա, բայց վկաներն եղան անոնք գիտական մարդու որոնումներում ճշմարտութեան հասնելու համար։

Օրմանյանի դասախոսութիւնները ևս կրնային յահեկան ըլլալ, մանավանդ հոգեւորականներու նոր սերունդին համար։

Եթէ Օրմանյան հնարավորութիւն չունեցավ տպագրութեամբ ալ լույս ընծայելու զանազան առիթներով խոսած ճառերը իր կյանքի վերջին տասնամյակներուն, փոխարեն տպագրած է 1878—1879 տարիներուն իր կատարած բանախոսութիւնները ինչ-ինչ բեմերէ։ Այս կարգին են՝

1. «Դամբանական Զ. Կոնմես Սիպիլյանի».
2. «Հայուն անցյալն ու ներկայն ու ապագայն».

¹⁰¹ «Երեւոյն և խոսք», էջ 417.
¹⁰² Ընդ.

3. «Հայութեան հոգին».
4. «Հայ երիտասարդութիւն».
5. «Հայ ազգութիւն».
6. «Կարոտ եմ»:

Օրմանյանի տեղեկագիրները ևս պետք է հիշել իր գրչի աշխատութեանց կարգին։ Ասոնցմէ երկուքը մանավանդ կրնան պատիվ բերել որեւէ հանրային մարդու, որ իր բրածին հաշիվը կուսա հասարակութեան։ Սովետաց հանձնաժողովին տեղեկագիրն է առաջինը, որ 1884-ին խմբագրված Օրմանյանի կողմէ, լույս տեսավ 1886-ին, իսկ մյուսը նպաստեց հանձնաժողովինը, զոր 1908-ին պատրաստեց և որ կերպով մը նյութական համարատվութիւնն է իր պատրիարքութեան։

Կոնդակները ևս, զորս Օրմանյան շարադրեց առիթն առիթ, մաս պետք է սեպել իր գրչի վաստակին, որովհետև հեռու են անոնք հասարակ տեղիքներ ըլլալի։

Իր կոնդակներն մեկը մանավանդ, այն, որ լույս տեսավ 1899-ին հայ կաթողիկ վարդապետի մը Հայ Եկեղեցի զեմ կատարած հերյուրանքներուն առթիվ, ինչպես հիշեցինք իր տեղին, ամբողջ գիրք մըն է ինքնին, առ ի շատագովութիւն հայ դավանութեան։

Օրմանյանի գրչի վաստակին մաս կկազմեն նաև իր աշխատակցութիւնը պարբերական մամուլին, իր պատրիարքութենէն առաջ թե անոր միջոցին՝

Եվրոպական մամուլին, գլխավորաբար իտալական թերթերու և հանդեսներու, իր աշխատակցութիւնը կսկսի Հոռոմի իր տարիներին, երբ պայքարը, արդեն ծայր տված Վատիկանի և հայ կաթողիկ հասարակութեան միջև, անհրաժեշտ կղարձներ լուսարանել օտար հանրային կարծիքը ևս։ Քայց այս վեճերուն մասին իր գրութիւնները ավելի դյուրավ ներմուծելու համար իտալական մամուլին մեջ, Վերակ եղավ քաղաքական թղթակցի գերն ալ ստանձնել, և հատկապես երկու թերթերու կանոնավոր և շարաքական թղթակցութիւններ տալ։ նպատակին ավելի ևս օգտակար ըլլալու համար, թղթակցութիւնը Հոռոմի և Գաղղիո զանազան զաղղիներն թերթերու տարածել հարկ եղավ, այնպես որ կատարյալ լրագրական խմբագրի աշխատութիւնը կատարեց քավական տարիներ»¹⁰³։

Այդ առթիվ էր, որ 1872—1873 տարիներուն, Հոռոմի նոսր Կոռոմի լույս ընծայած է «L'Esperance de Rome» և «Rionno-mento Cattolico» հանդեսներուն մեջ։

Պոյսո հայ մամուլին իր աշխատակցութիւնը «Մասիս»-ով և մանավանդ «Արևիկ»-ով կսկսի, եթէ չհաշվենք հայատառ թրքա-

¹⁰³ «Երեւոյն և խոսք», էջ 418.

բարբառ «Մեծմուսլի հավատիս»-ը, որ ավելի շատ հայ կաթողիկ օրգան մըն էր և որուն աշխատակցեցեցավ հայ կաթողիկ հասարակութեան ներքին բնկումներու ընթացքին, «Արևելք»-ի հետ իր կապը կապ մըն էր նաև այն օրերու հառաջադեմ հայ մտավորականներուն հետ, որ հանձին Թրմանյանի, նոր ուժ մը ողջունեեր էր Հայ Եկեղեցւոյ մեջ:

Այդ աշխատակցութեան ակնարկելով է, որ Թրմանյան կրտս. «Միկնույն ատեն լրագիրներու ալ թղթակցութիւններ և հոդվածներ կուտայի երբեմն ծածկանունով և երբեմն առանց որևէ ստորագրութեան, ինչ որ կարիքն ալ շարունակեցի Կոստանդնուպոլսոյ ազգային և օտարազգի թերթերու: Գլխավորապես «Մասիս» և «Արևելք» օրաթերթերու մեջ ընդարձակ և շարունակական հոդվածներ ունիմ զանազան ազգային խնդիրներու վրայ»¹⁸⁴:

Արմաշի վանահայրութեան վերջին շրջանին, երբ ալ հասած էր երիտասարդ հոգևորականներու բնտիր հույլ մը, ինքն ալ նախաձեռնեց «Մասիս»-ը Դպրեվանքին օրգան դարձնել, որուն իրենց աշխատակցութիւնը բերին դպրեվանքին զույգ դաստիարակները և՛ Թրմանյան և Դուրյան:

Հայն մասնակցութիւն բերավ նաև 1900—1908 թվականներուն Ազգային Հիմնադրանոցի «Ընդարձակ օրացույց»-ներուն, որոնք Պոլսոյ Պատրիարքութեան տարեկան հրատարակութեանց կերպարանքն առին:

Իր նախաձեռնութեան պտուղն է նաև 1904—1905-ի կրոնաթերթ «Մասիս»-ը, որուն խմբագրութիւնը Բարգին վարդապետ Կուլեաներյանը ստանձնեց և որուն աշխատակցեցավ և ինքը:

Իր պատրիարքութեան վերջին տարիներուն աշխատակցեցավ նաև դոկտ. Հ. Թոփ-ճյանի խմբագրած «Արևելք»-ին, ինչպես և Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույց»-ներուն:

Իր աշխատակցութիւնը երկար տևած է Թիֆլիսի «Լուսա»-յին, ամբողջ 12 տարի (1900—1911), չոն է, որ լույս տեսած է «Ամենայն Հայոց Հայրապետներոյ հոգվածաշարքը, որ տեսակ մը կմայրքն է Աեղգապատում»-ին:

Եվ վերջապես, ինչպես հիշեցինք, Թրմանյանի գրչեն ելած լափածո գրութիւններ ևս կան, Անոնք, զորտար գրված, գրչի մարզանքներ են ավելի և հորինված են իր երիտասարդ տարիներուն, երբ դեռ կուսաներ Հոռմի մեջ:

3. ՊԱՅՔԱՐԻ ԳՄՈՎ

Թրմանյան գրչի ասպարեզ մտավ հայ կաթողիկ համայնքի ծոցին մեջ մղված պայքարներու ընթացքին, երբ այդ համայնքին հատված մը կոխով կմղեր ընդդեմ Վատիկանի փերձերուն կաթողիկ հայութիւնը իսպառ լատինացնելու: Թրմանյան այդ պայքարներուն մեջ մաս առավ հայ ավանդութեանց հավատարմի մնացող հատվածի կողքին, և գործքով ու գրչով նվիրվեցավ այդ պայքարներուն: Ոչ ոք իրեն չափ տեղյակ էր Վատիկանի ծրագիրներուն, և ոչ ոք ի վիճակի էր իրեն չափ գուպարելու անոնց դեմ:

Թրմանյան, իբրև գրչի մարդ, հայտնվեցավ առաջին անգամ այդ վեճերուն մեջ և իր առաջին գրվածքները, հետեւաբար, Վատիկանի դեմ մղված պայքարներուն հետ են կապված:

Բավական ընդարձակ դրած ենք իր տեղին Թրմանյանի խոսքով ու գրչով մղած պայքարին մասին Վատիկանի դեմ, որպեսզի կարիք ըլլար անգամ մը ևս անդրադառնալու

անոր: Այստեղ թվումը միայն պիտի ընենք մեծ ու պզտիկ երկերուն, զորս Թրմանյան լույս ընծայեց օտար լեզուներով հայ կաթողիկ հասարակութեան մղած պայքարին էութիւնը պարզելու համար օտար հանրային կարծիքին, և մեկնացնելու համար Վատիկանի դավերը հայ ոգին մեռցնելու նպատակով Հայ կաթողիկ Եկեղեցիին ներս: Այդ երկերն են.

1. «Gli Armeni Cattolici orientali» (Հայ արևելյան կաթողիկայք), 1870.
2. «Il Reversurus, overro gli Armeni ed il Papato» («Ռեբիւրսուրուս կամ Հայեր և Պապութիւն»), 1872.
3. «La liberté religieuse et les droits civils des catholiques d'Orient» («Արևելյան կաթողիկաց կրոնական ազատութիւնը և քաղաքական իրավունքները»), 1872.
4. «Le Vatican et les Arméniens» («Վատիկան և Հայերը»), 1873.

4. ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ ՄԵԿԱՆՈՒ ԶԱՄԱՐ

«Համապատում»-ը, զոր Թրմանյան հրատարակ հանեց 1911-ին, հայ կրոնական գրականութեան ամենեն ուշագրավ երկերէն մեկն էր և շատ ալ բնական էր շեղմ ընդունելու:

նկութիւնը, զոր ան գտավ հայ հոգևոր դասուն կողմէ:

«Ավետարանը, ըստ Թրմանյանի, յուր պարզ ինքնութեան մեջ առնված ատեն, և առանց հակառակաշունչ կամ նախապա-

¹⁸⁴ «Երեւոյր և խոսք», էջ 417:

շարյալ ըմբռնումներու կարգացված ատեն, անսխալ ուղեցույց մըն է հավատացյալին՝ յուր գերբնական խորհուրդներով, բարոյախոսին՝ յուր անստերիուր պատվերներով, կենցաղագետին՝ յուր ուղիղ սկզբունքներով, հաջողութիւն մեջ՝ յուր խոհական խրատներով, ձախորդութիւն մեջ՝ յուր սրտապնդիչ մխիթարութիւններով»¹⁸⁵։

Օրմանյան կապելեցնե, թե այդ համոզմամբ առաջնորդված է ինքն ալ, թե՛ իբրև քարոզիչ վարդապետ և թե՛ իբր կրօնաւուրց դասատու, սիրած է Ավետարանով քալել թե՛ խրատարանութիւնց և թե՛ դասավանդութիւնց մեջ՝ ըլլա հավատացյալներուն, ըլլա ճեմարանի, Գպրեմվանքի և Կեզրոնականի աշակերտներուն խոսած ատեն, Այդ համոզումին ալ կրիսի իր փափագը արնտելացնելու և սիրցնելու մեր ազգայիններուն Ավետարանն ու իր պարունակութիւնընք։

«Արդե՛ն քաղմագրադ օրերուս մեջ, — կըսես, — ձեռնարկած էի այդ աշխատութիւն Տեւոյս կրօնաթերթի պրակներուն մեջ, որուն շարունակութիւնը պահ մը «Արևելք» օրաթերթի մեջ ալ տեսնվեցավ, բայց անոնք անցողակի ձև ունեին, և պետք էր մնայուն հատորով մը առձեռն պատրաստ ընծայել ձեռնարկլալ գործը։ Առ այս ուղեցի օգտակար ընել պաշտոնական զբաղումներն ստացած ազատութիւնս, վերադնելով ինչ որ պարբերականներու մեջ հրատարակած էի, և լրացնելով ինչ որ տակավին կպակսեք գործին ամբողջութիւն, որ և ոչ իսկ կես էր եղած»¹⁸⁶։

Օրմանյան կըսես, թե «Շամապատում»-ի դերը յոյ ջատագովականն է, ոչ քննարանականը, որովհետև ոչ քրիստոնեութիւնն դեմ մաքառողներու և ոչ Ավետարաններու հարցն ուրացողներու ուղղված է այս հատորը»¹⁸⁷։ Կամ, ինչպես կըսես այլուր, «այդ աշխատութիւն մեջ նպատակս էր Ավետարանը ժողովուրդին ընդունեցնել. անոր համար պարզ և հստակ ոճով ըրած եմ խմբագրութիւնը, վարդապետական և քննադատական խնդիրներուն խորքերը շեմ մտած, թեպետ թեթեակի ակնարկել և դուրամատուց կերպով բացատրել զանց շեմ ըրած»¹⁸⁸։

«Շամապատում»-ը փորձ մըն է համաձայնեցնելու շորս Ավետարանները իրարու և ընթերցողին պարզել բոլոր շփոթութիւնները, որոնց դեմ-հանդիման կուգա ան Ավետարանները կարդացած ատեն։

«Չորս Ավետարաններն յուրաքանչյուրը իրարմե անկախ ընթացք մը ցույց կուտան և հետևարար անհրաժեշտ էր անոնց միջև կապակցութիւն ստեղծել»։

«Չորս Ավետարաններն վերջինը շատ ավելի զգալի տարբերութիւններ կպարունակեն, առաջին երեքներուն հետ բազմապատ ատեն, ուստի կարիք կար այդ մասին լուսարանութիւն»։

«Ավետարաններուն մեջ մերթ ընդ մերթ քառերու և քացատրութիւններու կհանդիպի մարդ, որոնք կարծես իրարու հակառակ կերևան», ուրմն պետք էր լուծում մը գտնել այդ հակասութիւնց։

«Ավետարանիչներ ժամանակագրող պատմիչի և սղագրող գրագիրի դերը լուսնայնուն, դեպքերը հետ և հառաջ կշարեն, և իրարմե միջոցները շին ճշտեր», և հետևարար կարեւոր էր պատմական ոճի ճշտութիւնը եղելութիւնները շարահարված տեսնել»։

«Ավետարանի քարոզութիւնց մեջ շատ կետեր կատարյալ հստակութիւնով չեն գրված, և մթին մնացած ու լուծման կարոտ խնդիրներ տեղ-տեղ դիմաց կվլան», խնդիրներ, որոնց յուսաբանութիւնը ոչ միայն հաճելի, այլև կերպով մը բարեպաշտ զգացումներու անհրաժեշտ պահանջ կը դառնան»¹⁸⁹։

Չորս Ավետարաններու ավանդութիւնները համագրած ատեն, Օրմանյան չի հետանար անոնց շրջագծեն, ինչպես ըրած է, օրինակ, պատմութիւն մեջ իր հանդիպած ավանդութիւնները բացատրելու ժամանակ։

Եվ այնուամենայնիվ ան երբեմն կզգուշանա կույրզկուրայն արձանագրելի ինչ որ զբովար պիտի ըլլար բանականութիւն հաշտեցնել, զգացնելով տարտամ վերապահում մը, կամ պարզապես շրջանցելով պարագան՝ առանց կասկածի տակ ձգել փորձելու ինչ որ Ավետարանները արձանագրած են։

Արևկոծութիւնն զեպքը հիշելով Գալիլեական ծովուն, Օրմանյան կգրես, օրինակ. «Բայց այս ու այս տեսակ խնդիրներ հուզել ավելորդ կսեպենք, բավական համարելով Ավետարանի գրածները իբր եղելութիւններ ընդունիլ, ճիշտ ինչպես որ գրված են»¹⁹⁰։

Հիսուսի կատարած բժշկութիւնց մասին խոսելով կըսես. «Եսև թե Ավետարանի մեջ պատմված և Հիսուսի կատարած բժշկութիւնները ամեն կասկածե զերծ և ամեն քննադատութեն վեր են, Ավետարանի հետեղներուն համար խնդրո նյութ իսկ չի կրնար ըլլալ»¹⁹¹։

¹⁸⁶ «Շամապատում», էջ Գ—Ե։

¹⁸⁷ Անդ, էջ Ե—Զ։

¹⁸⁸ Անդ, էջ Զ—Է։

¹⁸⁹ «Եսև» և խոսքը, էջ 296։

¹⁹⁰ «Շամապատում», էջ Է։

¹⁹¹ Անդ, էջ 240։

¹⁹² Անդ, էջ 103։